

Történeti adatok pannon vizes élőhelyek legeltetéséről az elmúlt évszázadokból – szemelvénygyűjtemény

Historical data on Pannonian wetland grazing from the last centuries – collection of original quotations

Biró Marianna¹, Molnár Zsolt¹, Babai Dániel², Dénes Andrea³, Fehér Sándor⁴,
Szabados Klára⁵, Alen Kis⁵, Demeter László¹, Sáfián László⁶,
Barta Sándor⁷, Öllerer Kinga^{1, 8}

- ¹ Magyar Tudományos Akadémia Ökológiai Kutatóközpont, Ökológiai és Botanikai Intézet, 2163 Vácrátót
- ² Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, 1097 Budapest
- ³ Janus Pannonius Múzeum, 7601 Pécs
- ⁴ Department of Sustainable Development FESRD, Slovak University of Agriculture in Nitra, 94976 Nitra, Slovak Republic
- ⁵ Tartományi Természetvédelmi Intézet, Újvidék, 21000, Szerbia
- ⁶ Juhász, Hajdúsámson
- ⁷ Gulyás, Kunmadaras
- ⁸ Institute of Biology Bucharest, Romanian Academy, 060031 Bucharest, Romania

Összefoglaló

Ez a tanulmány egy szemelvénygyűjtemény, amelyben összerendeztük azokat az általunk legfontosabbnak tartott idézeteket, amelyek alapján képet alkothatunk a pannon mocsarak és más vizes élőhelyek legeltetésének 300 éves múltjáról. Az idézeteket a jószág típusa szerint rendeztük; Magyarország és a környező országok területéről származnak (Szerbia, Horvátország, Románia, Szlovákia és Ukrajna). Az adatgyűjtést kulcsszavas kereséssel végeztük a következő két online adatbázisban: Arcanum Digitális Tudománytár (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>) és Hungaricana Közgyűjteményi Portál (<https://library.hungaricana.hu/>). A gyűjtéshez felhasználtunk olyan egyéb néprajzi, helytörténeti, agrár és botanikai szakcikkeket és könyveket is, amelyek nem szerepelnek ezekben az adatbázisokban.

Abstract

This paper is a collection of excerpts and original quotations about wetland grazing in the Pannonian region from the last 300 years. Quotations are organized by livestock types and originated from six countries, Hungary and the neighbouring Serbia, Croatia, Slovakia, Romania, and Ukraine. We conducted the search in the Arcanum Digitheca Digital Library Online Database (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>) and the Public Collection Library of the Hungaricana Online Database (<https://library.hungaricana.hu/>). Additionally, we studied ethnographical and other local historical, botanical and agrarian books and papers that were not available through these digital databases.

Bevezető

Amikor egy táj növényzetét szeretnénk alaposabban megismerni, alapvető, hogy minél többet megtudjunk a múltjáról. Ennek egyik módja a régi könyvek, szakirodalmak adatainak áttekintése. Az alábbiakban egy olyan válogatást teszünk közzé az irodalomjegyzékben felsorolt szócikkek és könyvek megállapításaiból, amely a pannon mocsarak múltbeli legeltetéséről ad áttekintő képet a múlt tájhasználatát és élőhelyeit kutató ökológusok szemüvegén keresztül. Egy nemzetközi lapban publikált szócikk (BIRÓ et al. 2019) írása során összegyűjtött és adatbázisba rendezett összesen több mint 400 idézetből a legérdekesebbeket, legtanulságosabbakat válogattuk ki jelen tanulmányunkhoz. Az adatgyűjtést kulcsszavas kereséssel végeztük a következő két online adatbázisban: Arcanum Digitális Tudománytár (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>) és Hungaricana Közgyűjteményi Portál (<https://library.hungaricana.hu/>). A gyűjtéshez felhasználtunk olyan egyéb néprajzi, helytörténeti, agrár és botanikai szócikkeket és könyveket is, amelyek nem elérhetők ezekben az adatbázisokban. A mocsarak legeltetésére vonatkozó adatok, idézetek Magyarország és a környező országok területéről származnak (Szerbia, Horvátország, Románia, Szlovákia és Ukrajna). Az adatgyűjtés részletes módszertanát és az adatok elemzését lásd BIRÓ és mtsai. (2019) tanulmányában.

A vizes élőhelyek múltbeli legeltetésére vonatkozó idézeteket először a legelő jószág fajtája alapján csoportosítottuk (sertés, szarvasmarha, ló és juh), majd azon belül elsősorban tájak és szerzők szerint, de nem fűztük össze őket egyetlen gondolatfonallá, hiszen fő célunk e sok helyről származó, releváns ökológiai tartalommal bíró idézetek közzététele volt. Az itt közölt szó szerinti szövegrészleteket idézőjelbe („...”) tettük. Több olyan szöveget is találtunk, ahol a szerző szó szerint idézi egy adatközlő közlését vagy más szakirodalmat, ezért az ilyen szövegrészeket külön megjelöltük (‘...*dőlt betű*’) az idézett szövegrészen belül.

Szemelvénygyűjtemény

A sertés legelése a mocsarakban

„A disznóknak nem az erdő, hanem a mocsarak, nádasok és a káka nyújtanak táplálékot. Ezek apró gyökereivel, ezenkívül hallal táplálkoznak és híznak olyan kőverre, amilyenre másutt még házi tartással sem képesek. Legtöbbjük sötét, fekete vagy vörös színű, de közepes nagyságú.”(BÉL & WELLMANN 1984 in PALÁDI-KOVÁCS 1993). „Ellenben savanyú vízi füvekkel és kákaival benőtt mocsáros helyeket és posványokat, hol a sertés dús táplálékot talál, nem lehet jobban használni, mint disznólegelőül.”(Magyar Gazda 1845 in SZABADFALVI 1991). „Murvay Mihály mondotta el 1966-ban, hogy a múlt század végén kinnháló sertésnyáj kákagyökereken, nádgyökereken és avaron élt.”(SZABADFALVI 1991).

„A vaddisznóhoz hasonló, hosszú orrú sertés egész életében az erdőt és a rétet járta, életeleme volt a mocsár, vastag sárpáncélja megvédte az élősdiek ellen: sulymon, makkon és halon hízott meg.”(KATONA 1962 in SZABADFALVI 1991). „Ingoványos, mocsaras területeket nemcsak azért kedveli a sertés, mert aljfüvekben gazdag, hanem azért is, mert a talaj bővelkedik állati szervezetekben. A sertés kiváló szaglásával megérzi a giliszták, csigák, férgek, békák, egerek, lárvák jelenlétét, a nedves, táperőben gazdag talajban és ezeket túrással felkutatja, elfogyasztja.”(SZABÓ 1993). „A sertéstenyésztésben úgyszólván a mocsári disznó vitte a primet, amely edzett és szívós tulajdonságainak köszönhetően szinte vadon élt kint a természetben. Ez a sertésfajta úgyszólván gyökereken, rovarokon, férgekben, madártojásokon, kisebb vadakon élt, de megette a sás-, a nád és a kákacsírát is.”(CSIBA 1993).

A sertéseknek a Sárközben „a makkon és vadgyümölcsön kívül fontos táplálékuk volt a vízi növények gyökere, különféle gumók, csigák, kagylók és az áradás után visszamaradt eleven és döglött hal.”(ANDRÁSFALVY 1973). „*’Az erdőben ötték a makkot, válogatták a fagyókeret, a kiöntés szélén a Holt Dunában fürdettek... Ették a teknyős békát, kagylót, a kukacot, halat, ha megdöglött a kátyóba.*’.”(Öcsény, ANDRÁSFALVY 1975b). „A nádcsírán és gyökéren, a gyékény böngyölésén kívül sokféle más gumót és gyökeret is talált még magának a nádasban, a mocsárban a disznó. Ezeket összefoglalólag ázsdónak nevezik a Sárközben és Bátán. Az utóbbi helyen a kagylóra is mondta ezt egy adatközlő, mivel azt is kitérta a disznó a sekély vízben.”(ANDRÁSFALVY 1975b). „Ezenkívül a mocsárban megették a békát, békaporontyot, halat, amit csak megfoghattak. A Bogyszlóval szomszédos Dusnokon helynévként találjuk a Disznós palét. Pesty (1864-1866) névgyűjtője megjegyzi: *’régente a sertés nyáj legelésére használtatott, minthogy benne a zombékok és hinár között mindenkor elegendő táplálékot találtak, – jelenleg pedig mivel szántó földek között léteznek, csak csádét termelve kevés hasznot ad.*’.”(ANDRÁSFALVY 1975b). Oláh Miklós 1540 körül írott Hungária című munkájában a magyar sertésenyésztés módjáról így nyilatkozik: „Nálunk a sertéseket a lápok, mocsarak a rétségek temérdek halával, madártojásával és zsege növényzetével szokás eltartani.”(OLÁH in SZABADFALVI 1971).

„A mocsaras dagonyák, árterületek ennek [a sertéstartásnak] kedveztek leginkább. Ártéri erdekben tenyésztett a mocsári tölgy, amelynek makkján ki is zsendíthették a sertéseket. ... S mivel a falu határa – dagonyás mocsaraival, csigákban, víziállatokban, gumós növényekben gazdag ártéri területeivel – leginkább a sertéstartásnak kedvezett, minden gazdától megkívánták a tizedik sertést, még akkor is, amikor nem termett az erdőn makk.”(KORMÁNY et al. 2002).

„A Bodroghközben olyan régi tartási forma emlékére nem sikerült ráakadnom, mely az egész évre kiterjedt volna. A lápot általában csak tavasztól őszig járta a disznónyáj. Halat, csíkot, gilisztát, kígyót, békát egyaránt megették, amihez még sokféle vízinövény; sás gyökere: a kotorca éppenúgy kedveit tápláléka volt a nyájnak, mint a sulyom, amikor a külső szűrős burka már lemállott róla. A halat, madártojást és madárfiókát ugyancsak felfalták az örökké éhes disznók.”(BALASSA 1990). „A réti disznók a dögöt is eltakarították, az elhullott jószágot felfalták, sőt ha közülük valamelyik megbetegedett, akkor annak nekimentek, megölték és elfogyasztották.”(BALASSA 1990). „Marhának, disznónak itt nemcsak legelni kell tudni, hanem úszni is, különben a legjobb fűvű hátságok és szigetek zárva maradnának előttük.”(KISS 1992). „A hullott vagy szerencsétlenül járt lovakat, marhákat is disznókkal etették fel. A vad farkákat veszélyes volt idegeneknek megközelíteni, maga a kanász is gyakran áldozatul esett a feldühödött állatoknak.”(ANDRÁSFALVY 1973). „Azt, hogy az ártérben szorult halakat disznókkal falatták fel, már Oláh Miklós is említi a XVI. sz. elején.”(OLÁH 1540 in ANDRÁSFALVY 1975B). „A Tisza vízének áradás utáni visszahúzódásakor tömérdek döglött hal maradt vissza, a kerület lakói ezekkel a disznaikat hizlalják.”(HEGEDŰS 1995).¹

„A bihari, szatmári hegy és síkvidék találkozása kitérő alkalmat adott az e vidéken amúgy is jól tenyésztő sertés és juh rideg tartására: a nedves szigetek pázsitja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a gőzölgő láp melegétől megolvadt a hó, és a jószág ekkor is bőségesen talált benne magának ennivalót.”(BELÉNYESY 1956). „A jobbágyok meglehetősen magas sertésállománya azt mutatja, hogy a sertésenyésztés a makkerdők nagy kiter-

¹ Tiszai Kerület (Martonos és Zenta között, Szerbia)

jedése miatt még a XIV. században is jelentős. A másik nagy tenyésztési területünk a keleti vizes erdők, mocsarak zónája. Főként Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung és Bihar megyék tartoznak ide. A hegyvidéki tájakat kivéve ugyanis csak ott találunk nagyobb erdőségeket, ahol víz is van. Egészen gyakori e megyékben az olyan határjáró oklevél, amely erdőt, az erdőben fűzfát, ereket és mocsarakat említ. E vizes tölgyesek, mocsarak hasznosítására elsősorúként kínálkozott a sertés.”(BELÉNYESY 1956). „Bél Mátyás a Felső-Tiszavidék *kapcsán is hangsúlyozza, hogy pl. Bereg megyében '...a beregi falvakban mind mezőkön, mind erdőkön iszonyúan nagy számban nevelnek nyájsertéseket. Ezt a vad sertésfajtát baltával járó kanászok terelgetik télen és nyáron egyaránt, berkek rejtekébe épített téli és nyári szállásokon.*’.”(BÉL & LAURENTSIK 1985 in BELLON 2003). „*'A sertések a vaddisznók módjára éjjel-nappal a szabadban tartózkodnak. Főleg a nádasokat keresik, mert a nádlevelek tövét a sertés szívesen rágja, meghízik tőle. Ilyen helyeken a halak is táplálékul szolgálhatnak.*’.”(BÉL 1735 in BELLON 2003).

„A folyók szabályozását megelőző időkben a nagy terjedelmű mocsaras legelők és az avasi közbirtokosság közös erdőségében folytatott téli makkoltatás a sertésenyésztést nagyon elősegítette. Nyáron pedig az ecsedi láp környéke volt az ezrekre menő nyájak legelőhelye s itt a csíkon, halon és búja növényzetten pompásan kihíztak a sertések. A sertéstartás ilyen előnyei mellett igyekeztek is a gazdák tömérdek és a legjobb fajtájú nyájakat tartani.”(BOROVSKY 1908). „A sertés-kondák élvezettel turkálnak giliszták, csigák, gyökerek után, ezek is kijavulnak, mire eljő a nyár, meg az ősz... Szarvasmarha letaposta, sertés-nyáj felturkálta a kivesző zombékokat, melyeknek helyét az eke kitisztogatta és mind beljebb hatolt a láp testébe. Utóbb már a láp környékét fűz- és nyárfákkal szegélyezett legelők, kaszálók, szántóföldek tették szelídebbé.”(BOROVSKY 1908).

CSISZÁR (1971) a beregi sertésenyésztéséről írt tanulmányában érdekes adatokat közöl a főként mocsarakban és makkon való sertéstartásról: „A nagylónyai Lónyay-birtokról a századforduló után hajtott makkoltatni Cs. Tóth Péter kondás. Nyáron át a lónyai határban levő Bagolyszállás nevű mocsaras legelőn tartották a sertéseket, feletették a tarlót, majd kialakították a kondákat, és Borkútra hajtottak makkoltatni.” „Ugyanerről a birtokról az I. világháború előtt és alatt Lukács György kondás Dévai György bojtárral makkoltatott. Ők a nyarat Jándon a Bogaras nevű mocsaras legelőn töltötték, össze falkákra oszolva innen indultak makkoltatni.” „Az öregek emlékezése szerint volt, hogy valaki tavasszal kihajtott 8-10 disznót és ősszel 30-40-et hajtottak neki haza. Csarodán a nagy közbirtokossági erdő vizes, mocsáros helyein őrizte a kondás a nyáját, de naponta hajtott ki. A kihajtás nyáron már sötét hajnalban történt, napfeljöttkor már ott kinn itattak. Estére eresztették haza a disznókat.” „A területet nem igazgatási, vagy birtokhatárok szabják meg, hanem a disznótartás lehetőségei és hagyományai. A tartás alapja 1860 tájáig szinte kizárólag a mocsár és a tölgymakkos erdő. A disznót nyáron csíkon, télen makkon tartották... Az állattenyésztés számára ebben az időben szántóföldi szemes termény nem áll rendelkezésre.” „A disznó az az érték, amit az adott körülmények között legjobban lehet tenyészteni, és amiért érdemes erőszakosságokat elkövetni a terület legtekintélyesebb birtokosainak is.”(CSISZÁR 1971).

Hasonlóan zajlott a sertéstartás a felvidéken is: „A község² közigazgatási tagolódása szerint alakítottak ki két disznócsordát is. Legeltetésük céljára a jó fűvű, távolabb fekvő mocsaras helyeket hasznosították. Az állatok halak, gyökerek után túrtak a pocsolyákban. A disznópásztorok minden reggel túlköléssel jelezték a kihajtást.”(ANGYAL 1992). „A

2 Gúta, Szlovákia

csordára járó sertések csak este kaptak moslékot, egész nyáron a legelőkön maguk keresték a táplálékukat. A mocsaras helyeket járva halak, gyökerek után kutattak a pocsolyákban. Ősszel csupán néhány hónapra fogták hizlalásra őket.”(ANGYAL 1992). „Volt disznócsordája is a falunak³, ezek a csapásokon és az Ipoly-parti iszapban keresték a táplálékukat... A kanász még télen a hóba is kihajtott.”(ANGYAL 1994).

„A 17. században a Szernye-mocsár melléki falvak lakói körében is szokásban volt a vízmelléki sertéstartás. I. Rákóczi György idejében (1631-1648), Beregszásztól északra, mocsaras területeken 6880 sertést tartottak a fejedelem parasztjai.”(MAKKAI 1954 in SZABADFALVI 1971). „Buj községből is lápra, a sárospataki rétre hajtották el teletteni a sertéseket. *'Sulyommal, a lik alatti gyöszönnyel [hínárral] és hallal éltek.'*”(KISS 1961 in SZABADFALVI 1971). „Míg csak erősen be nem fagyott, a disznó bejárt a vízbe, míg csak a lába érte a földet. Megették a sulymot, a békacsigát (teknősbéka). Összerágták az egészet, nagyon erős állkapcsuk volt. A túrásokba beleömlő vízből a halakat és a csíkot úgy falták, mint a kutya.”(SZABADFALVI 1971). „A kétéves és idősebb ártányok a legkeményebb teleken is kint maradtak. Az orrukkal a vizes területeken addig feszegették a jeget, míg fel nem szakadt. A lékhez húzódo csíkot és halat pedig kikapkodták és megették. A rétből mindig talált elszáradt füvet, gyíkinybödőt, vízínövények fiatal hajtásait. Ezt mind megette, s ezen telet ki.”(Pocsaji Sándor, 78 éves kondás in SZABADFALVI 1971). „1951-ben, Mikulás Mihály kondás-számadó gyermekkori, Nagyecsed környéki szolgálatáról így nyilatkozott: *'Ugáron jártunk a disznóval, meg nádas réteken, meg mocsaras vidéken. Itt volt jó legelője a disznónak. Az ilyen legelőt szerette a disznó a legjobban.'*” (SZABADFALVI 1971).

„Az 1863-as szükesztendőben számos család telet ki a sulymon. Kenyér helyett sulymospogácsát fogyasztottak. A csürhét is ráhajtották a sulyomra.”(BENCSEK 1974). „A disznót is bevették a nádasokba és ott telettek. Ősszel kihajtották, s csak tavasszal látták őket. A disznók elecskén, csigákon, sulymon stb. éltek egész télen. Kitúrták a gyékény, a nád gyökerét és azzal elváltak. Ha pásztorlás közben valamelyik kondás ráéhezett az elecskére⁴, akkor a sertések által kitúrt gyökeret elvette tőlük.”(BENCSEK 1973). „A sertések a telkes, puhább legelőt, de az ugármézőt is szerették. Nádas, vizes laposokban szívesen turkáltak.”(BENCSEK 1974).

„A disznót már kora tavasszal behajtották úszóba, gázlóba a rétaljba, valamint a góroncra - ott maradt, míg le nem ment a víz. Behajtották a disznókat a lópokra is. A réti disznó olyan vad volt, hogy széttépte volna azt, aki közéjük került. A fődből élt. Kitúrta a gyékényt, a feketesás és a csattogató tövét; kereste a lápon a gilisztát, meg a csigát; felkutatta a nagy szárazság idején a Rét sarába visszahúzódott csíkot; pusztította a gödrökben megrekedt halakat. Bekalandozta az egész Rétet.”(MORVAY 1940).

„A rendezetlen folyóvölgyeket, vadvizes, mocsaras területeket még napjainkban⁵ is szívesen felkeresik a sertésnyájakkal. Püspökladányban a 19. sz. első felében *'az erősebb sertéseket kint hagyták a nyájkondás előtt, a gyékénytövet hánytva, túrta, még ha kemény tél volt is, ha megkezdhetne a fagyot nem maradt éhen, különben a gyékény közt nem fagyott erősen a lápos kotu.'*”(DOROGI 1959 in SZABADFALVI 1971). „Nádudvaron a disznókkal túrárták ki a vízjárta laposokon az ún. csatakmogyorót (hívták elecskének is). A sertés is

3 Leléd, Szlovákia

4 „A gyékény gyökértörzse, melyet a tiszacsegei ember elecskének, vagy csellának nevezett...”(BENCSEK 1973)

5 az 1960-as években, képek in SZABADFALVI 1971: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1969_1970/?pg=300&layout=s&query=rendezetlen%20foly%C3%B3v%C3%B6lgyeket%20

szerette és kereste. Ráhajtották a sertéseket, s amikor kitérta, a kutyákkal elhajtották az állatokat. A felszedett mogyorót padláson szárították meg s télen fogyasztották.” (SZABADFALVI 1991). „A kevi tanács az ecsegi legelők védelmében a kondát a hátsabb helyekről a rétes, mocsaras helyekre hajtatta”(1836-os levéltári adat in BELLON 1996). „Tiszacsegén az 1940-es években sulymon hizlalta meg a kondáját a kacsóházi uraság.” (BENCSEK 1973).

„Bél Mátyás pl. így jellemezte a Békés megyeiek sertéstartását: *’...makkban szegény ugyan ez a táj, viszont pompás, terjedelmes nádasai vannak, s a kondák egész éven át megszállva tartják őket, s olyan mohón falják az édes nádgyökeret, mint másutt a makkot.’*” (BÉL 1727 in SZILÁGYI 1999). „A ridegtartású kondában a maglókat őrizték és ezeknek azon malacait, melyeket minden hizlás nélkül, innen akartak leölni. Ezek a rében voltak, a falut nem látták, ezt a kondát soha szét nem verték. Átúsztak a *vizeken, porongokon, laponyagokon* legeltek. A sertések falták a *parét, gurdint, gezemicét*. A disznó ki tudta szöszmötölni a neki valót. Dúrta a *posványokat*, szárazra került nádasokat, fertőket. Madártojás, hal, dög, *csicsóka, böngyöle, földimogyoró, kotorca*, gyökerek, gyékénytő, csigák, madárfióka, béka, kígyó és a hullott disznó volt a sertések eledele. Télen a *kotuba* ásták be magukat.”(SZŰCS 1942 in CS. SZABÓ 1992). „A sertések télen a kotura jártak. Úgy beásták bele magukat, hogy csak a farkuk hegye látszott ki. A korhadástól meleg, laza talajban meghúzódott apró állatokat dúrták ki.” (SZŰCS 1977). „Ennek a kondának a rét volt az otthona. Soha a falunak még tájára sem ment, semmilyen időszakban szét nem verték. A mocsár laponyagjain, porongjain legelt: akármilyen nagy vízen átúszott egyikről a másikra. Szerette a gyepet, fűvet is, de még inkább falta a párét, gurdint, gezemicét. Ki tudta szöszmötölni a neki valót.”(SZŰCS 1942). „Legszívesebben mégis a posványokat, a fertőket, szárazra került nádasokat dúrta. Igazában gyökerekkel, gyékénytővel, földimogyoróval, kotorcával, böngyölével, sulyommal, férgekkel, csigákkal, hallal, döggel, tojással, madárfiókával élt, de megette a békát és kígyót is.” (SZŰCS 1942).

„A disznónak mindig terített sztrala volt a rét. Tavasszal az édes nádcsíra, a vadmadarak millióinak tojása, fiókája, nyáron a harmatkása, csirák, a teknősbékák, az elapadt vizek tömegtelen hala, ősszel és télen a kotuba húzódtott férgek, a nád, de főleg a gyékény lisztes gyökere, a téli álmat alvó kisebb vadak mind-mind a disznó táplálékai voltak. Télen nemcsak hogy le nem soványodott, sőt inkább hájat lökött.” (GYÖRFFY 1941). „A szalontai disznónak az volt a tulajdonsága, hogy a tengerinek oda se szagolt, csak a réti, erdei gyökerekért, férgékért élt-halt. A disznónyáj egész esztendőn át a rétet bújta... Mindig a zombékos helyeket, sarakat, fertőket, feneket kereste. Bementek a ménesek, gulyák által megközelíthetetlen helyekre is, sőt ott érezték igazán jól magukat. Megúszták azokat a hínáros helyeket is, amelyekbe a marha beleveszett volna.” (GYÖRFFY 1941).

„Berkí István 48 éves karcagi tanú nyolc esztendeig Madarason kondás lévén *’...Az sertésnyájjal pedig onnan járt széllyel az Ecse rétin mindenütt szabadon egészlen ki a Nagy Darvas halmáig, mint valóságos kápolnási rétségben.’*” (ELEK 2008 in BEDE et al. 2015). „Ecsegpusztá és a kisújszállási Marjalaka között lévő határperben a téli legeltetésre is tanulságos példát találunk az 1760-as évekből. A tanúvallomások a következőket őrizték meg számunkra: *’a kisújszállásiai szarvasmarháji és sertés nyája télben, nyárban ott legeltetett szabadon minden háborgatás nélkül.’*” (BELLON 1996).

„*’Kiváltképpen ott szerettek túrni [a disznók], ahun a tiszta víz felé ment be a csatak. Voltak azok a gyöngébb kis bogyókák a gyökerin neki, azt szerették jobban, mer’ ahun má’ sok volt, abba má’ ugye benne volt a régi avas, ami má’ megkeményedett, azt nem annyira szerették.’*”(HAVEL et al. 2016).

„'Jobb volt hízónak, aki nyáron kibugarásztá, túrta magát a földeken. Jobb hízó volt abbul, aki kijárt a kondásho', mint aki otthon az ólba tartotta... Voltak olyan mocsaras részek a Hegyen is, hogy nagyon szerettek a disznók bemártózni... A disznó, az nem nagyon legelt, azzal bementek rögtön a delelőbe és a disznó túrt ott a pocsolóába, meg elfeküdt. Persze, hát ott volt bent a delelő, ők széttúrták, meg ráfolyt a víz, ilyen nagy pocsolók voltak. Ott abba a disznóknak ugye az kell, hogy saras legyen, így tudta magáru a legyet, mindent letisztítani.'”(HAVEL 2018).

„Más országrészből indított kondákat is makkoltattak a Bakonyban. Így elsősorban a már említett nyugatdunántúli útvonalon haladók szeltek át elsősorban a Bakony nyugati szélén a Rába és a Marcal menti erdőkkel összefüggő tölgyes, mocsaras sávot.”(HEGYI 1982).

„A békaszőlő kis és nagylevelű fajtájának (*Potamogeton fluitans*, *P. perfoliatus*) neve zsír. A növények gyökerén ősszel a sárban apró 'gumók' vannak (tulajdonképpen ezek az inda alvó rügyei, amelyből újjáéled tavasszal kihajt). Ezeket a vízisikló tojásokra emlékeztető fehér gumókat turkálják föl a sertések az iszapból, azt fogyasztják.”(PATAKI 1992 in LÁBADI 1994).

„A sulyom nemcsak emberi táplálék volt, hanem az állóvizek melletti sertéstenyésztésnek olyan fontos táplálékot szolgáltatott, mint az erdős vidéken a makk. Balog Gusztáv adatközlő, aki negyven esztendőn keresztül volt kanász a Taktaközben, így nyilatkozott: '*Nemcsak embernek jó a sulyom, hanem még az állatnak, a sertésnek is. Mikor a sulyom az állóvízbe virágzik és mán belesedik, éppen olyan, kérem, mint a makk a disznónak, vagy a kukorica. Táperő, mer sok fehir tartalom van benne.*' ... '*A disznó az bemegy a vízbe, ahogy jár a pásztor ottan a falkájával, ottan a víz szélén. Osztt akkor bemegyten félódalig és úgy szedi lefele a sulymot. Addig megy a vízbe, ameddig láballya. A feje van csak ki és úgy szedi lefele a sulymot. És eszi. Megezsi. Ha nem vóna hasznos, akkor a jószág, a sertés nem enné.*' ... '*De éppen olyan hasznos, mint a makk, éppenúgy hízik túlle. Mer a makktul jobban hízik, mint bárakármí gabonáiuul, vagy búzátuul, vagy kukoricáiuul. Jobban hízik, ugyanúgy a sulyomtuul is. De csak addig eszi a sulymot, míg az nem szúr. Mer mikor mán szúr, akkor mán nem eszi. Akkor ráragad az ódaíara a disznónak, a szőríre, mán hozza kifele a sulymot a vízbül. És akkor, amí mán rá ragad, az megvan érve. Mer mán mikor megérik, akkor lepereg, teccik tudni a ízérül, a szárárul. ... És akkor mán meg van érve. De mán akkor a disznó nem szereti, mikor mán kiveri a víz szélíre a palló.'*”(SZABÓNÉ FUTÓ 1974).

„Májusban, amíg a harmat el nem veszett, - mondták - addig nem volt szabad kihajtani, a sok fereg akkor előjött, és azt megette a disznó. Sok előhasi disznó még a malacot is elszórta akkor... Nyáron a disznók szívesen mentek a pocsolóába: '*belementek a zsembékosba és egész nap elváltak benne*'.”(TAKÁCS 1966). „A malacos disznók bejártak ide békázni, kukacozni, azért, mert a malacos disznóknak a bele ég a szoptatás miatt. Az erdei huszár-békát, mert nagyot ugrik, nem fogta meg az anyagóbe, de a kecskebékát a vízben elfogta és csak úgy rastogott, úgy ették.”(TAKÁTS 1986). „...apámtól is hallottam, hogy a drávai mocsaras legelőkön a disznók maguk fogták a halat és túrták ki a kukacokat. Innen szerezték ezt a kant is. Téli időszakban, amikor az ereket és a mocsarakat elborította a levél, akkor odabújtak a kígyók is. A malacos disznó ezeket is fölkutatta és ette. Nyáron pedig, ha találtak, a kisnyulakat is megették. Ősszel rozsférgeztek. A rozsféreg kukac, amelyik a vargánya gombába tenyészik. A gomba összeesése után tenyészett benne. Erre az összeesett gombára telepedett rá a leveles és ezt ette a disznó. Még a malacok hitványa is.”(TAKÁTS 1986).

„Förtés alatt inkább a disznók által kivájt kátyúkat értik (vízállás, vízfogó)... A förtést tehát tulajdonképpen a disznók vájták ki.”(VAJKAI 1959). „Ahogy a disznók kint az erdőben valamilyen kis kátyuban fürödtek (kifürödtek a disznók), abból a sarat kihordták, fürdés közben a feneket megsikájják, míg végül kis tó keletkezett.”(VAJKAI 1959).

„Az üstökös gém néhány szerző szerint szintén kapcsolatban áll velük [a sertésekkel]. Így Naumann, Floericke és Dombrowski szerint vonzódással viseltetik a legelő sertések iránt, hogy túrásaik alkalmával a kis pocsolyákba menekülő apró halakat elfoghassa, sőt Dombrowski szerint némelykor a sertések hátára is ráül.”(VASVÁRI 1935-38). „De itt, a törpe szittyós, alacsony sással, lápi gazzal benőtt pusztaságon, melyen arasznyi vízre tűz leégetve a meleg napsugár, egészen más kép tárul szemeink elé. Mikor átvált rajta a marha, csürhe-had hajnalban, alkonyatkor: megtelik a levegő madárral, s lármájuk meg tudná süketíteni az embert.”(GLÜCK 1903).

„Ez az össze-visszajárt, felzurbolt, megdagasztott sártenger igazi otthona a lápi madárnak. Ezt keresi fel legörömbösebb a sárszalonka, a czankó, batla, gólyatöcs, ebbe híz esténként legszívesebben a hápogó rucza is. Így lesz egyúttal e kietlen, szúnyogtermő pocsolya a vadászok igazi, irigyelt területe.”(GLÜCK 1903). „A közép sárszalonka, vagy *'mórsneff'* a lápszélek nedves kaszálóin, zombékos helyein és az ezekkel határos marhalegelők disznótúrásos, sáros részein, József naptól április végéig, minden évben meglehetősen számmal mutatkozott, a nálunk csak átvonuló kis sárszalonkával, vagy szórszalonkával (Qallinago gallinula L.), valamint a szintén csak átvonuló nagy sárszalonkával, vagy *'duplasneff'*-el (Gallinago major Gm.) együtt.”(LOVASSY 1931).

A Titel melletti Bela-bara mocsárrengetegéről ezt olvashatjuk: „Meglepetve tekintek szét s megdöbbenve látom, hogy a kis sziget szinte el van lepve egy elvadult disznócsordától, amilyenekkel egyébiránt nem volt ritkaság a lápon találkozni szárazon, vizen egyaránt... mert a disznók, melyeket különben táplálkozás végett szoktak a lápra kicsapni, össze-vissza csatangolták a nádast, vizet, s oly jól úsztak, hogy a nilusi krokodilusokkal is felvették volna e tekintetben a versenyt.” (LAKATOS 1905). A leírás ugyanebben a Duna-menti mocsárban egy kócsagtelepet is említett: „Egy terjedelmes lápi nádasligetben voltam. Apró nádcsoportokkal volt elárasztva a tér és imitt-amott fekete földélek, gerinczesek emelkedtek ki a csatakos vízből, s törpe fűbokrok gunyaszottak rajtuk. Csakhamar észrevettem azt is, ami után leginkább kutattak szemeim: a kócsagfészket, de még mennyit! Úgyyszólván minden nádcsoporton volt egy-egy a körületemben, e lenge nád czimerére rakva. Némely helyen össze volt fogva gula alakban a nád, mint a hogy a katonák a puskáikat szokták összerakni – s az így képezett szilárd tömbök tetején a czimerre volt rakva a fészek; a legtöbb azonban ringó nádon trónolt.”(LAKATOS 1905).

A szarvasmarha legelése mocsarakban

„Györffy Istvántól tudjuk, hogy a szilajmarha télen a rétek belsejében a szigeteken tilomba vett avarfüvet legelte, ahogyan ő írja, *'a rét avarfüvével élt a jószág'*: *'a sás, gyékény, csetkása, sőt az apróbb nád télvíz idején jó tápláléka volt a kintlevő gulyának, és csak akkor verték szét a gulyát, ha már végképp nem tudta a nagy hó alól előkeresni azt a kevés takarmányát, amivel átvészelt a telet'*.” (GYÖRFFY 1941 in BELLON 1996). „*'A vizes területen átverték a nyáját, mert vót egy kilométer széles a nádas, zombikos, meg tisztás is vót benne. Ha át akart menni a másik felire a gulyás, akkor nekiverte a jószágot a víznek. Úsztak át a tehének is meg a lovak is, mert vót közöttük 20-30 csikó is. Én meg níztem. Azok a nagyszarvú jószágok mikor beleírtek a vízbe, a csengettyúk elhallgattak. Szép lassan úsztak*

át a másik partra. A pásztor meg ment utánuk ladikon. Tolókával lökte előre a ladikot. A kutya benne vót a ladikba vagy úszott utána. Valószínűleg ez lehet az utolsó beszámoló, amelyik a szemtanú hitelességével idézi fel az első világháború utáni időkből a külterjes állattartásnak ezt a jelenségét.”(BELLON 1994). „Természetesen a telető szigeteken tartott gulyáknak, méneseknek, juhnyájaknak az ellátásáról nemcsak úgy gondoskodtak, hogy tilalomba tették az ott termett füvet, nem engedték lekaszálni, hogy lábon megvénülve maradjon téli legelőnek, hanem az első kaszáláskor levágott, megszáritott gatz, füvet ott helyben boglyázták fel, és télen az éhező nyájakkal ették meg. Mert csak a lábán száradt takarmány, amit a legelő állat ott talált, különösen nagy havazások idején kevés lett volna.” (SZABÓ 1957 in BELLON 1996). „A nedves szigetek pázsitja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a rothadó, gőzölgő, lápi talaj melegtől megolvadt a hó és a jószág akkor is talált rajta ennivalót, amikor máshol már régen istállóba verte a hideg... A rideg marha mellett különösen a makkos, lápi erdőkben bevért, félig vad szalontai rétidiszno lett híres, de a juhászat is el volt terjedve.” (JAKÓ 1940 in SZABADFALVI 1991).

Andrásfalvy Bertalan a sárköziek gazdálkodásáról írja, hogy „Egyes kemény és éles levelű növényeket csak azután tudtak lelegelni, miután a fagy megcsípte. Tavasz felé a legyengült jószágnak szükség esetén ágakat vagdaltak, és a nád friss hajtásait, a nádkattyút⁶ vágták csónakról... Csak a gyenge, növendék fejőstehenek és robotos ökrök számára készítették szénát, a többi állat maga kereste élelmét. A téli legelőt a rétes, mocsaras területek sása, erdők aljnövényzete, bokorfüzek és fiatal fák kérge jelentette.” (ANDRÁSFALVY 1973). „A fiatal zsenge nád nagy szerepet kapott a szarvasmarhák táplálásában. Tavasszal ez volt az első etethető zöld, mikor még a víz alatt levő rétek és a kiemelkedő szárazulatok gyenge fűvét a jószággal nem legeltethették.”(ANDRÁSFALVY 1975a). „A sásfélék nagy értéke abban állt, hogy nem száradtak el, télen is eleven zöld volt a levelük: *'A sást, a csádét csak akkor eszi a barom, ha ehős, rá van szorulva... A sást télen eszi, akármilyen, csak zöld legyen.'*” (Madocsa in ANDRÁSFALVY 1975b). „Ahogy fogyott a mezőn az élelem, úgy fanyalodott a jószág napról napra olyan növények fogyasztására, melyeket eddig elkerült. Végül a faggyal a jószág olyan ingoványos, mocsaras területeket is megközelített, melyeket nyáron el nem érhetett.”(ANDRÁSFALVY 1975b). „...Kora tavasszal a vízi és vízközeli növényzet előbb újul meg, előbb hoz zsenge hajtást, mint a mező, ez az ártér másik nagy értéke. A zsenge hajtásokat, közte a nádat a marha és juh a vízben gázolva is legelheti... A marha és juh igénytelenebb volt, bár rétes helyeken, a nádasban ezek is elsősorban azokat a fűféléket keresték, melyek a vízi növényzet között lábon száradtak meg, mert amíg a jószág máshol jó legelőt talált, elkerülte a vizenyős helyeket és így a nád és gyékény, a közte lévő füvet megvédte a nyári lelegeléstől. Ahogy fogyott a mezőn az élelem, úgy fanyalodott a jószág napról napra olyan növények fogyasztására, melyeket eddig elkerült.” (ANDRÁSFALVY 1975b).

„A szarvasmarhákat, lovakat és juhokat nyáron ritkán legeltették a vizes rónaságokon, kivételt csak a nagy aszályok képeztek.”(SZABADFALVI 1971). „A vízmenti területek dús vegetációja csupán télen szolgált legelőül.”(SZABADFALVI 1971). „Hosszú vízbe hideg időben nem hajtotta bele a jószágot, hogy meg ne fázzék. Keringetni kellett vele olyan helyre, ahol nem fagyott be a víz, ahol volt egy-egy sáscsomó.”(KISS 1954).

6 zsenge nád (ANDRÁSFALVY 1973)

Morvay Péter (1940) az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartásáról írt tanulmányában, a rétből való szarvasmarha tartásról a következőket írja: „A nyomás mélyebben fekvő területeit a szarvasmarhák uralták. Itt legelt a jármos ökrökből álló ökörgulya és a csorda. A hátságos helyek körül egyik *ergéből* kijött a jószág, a másikba belement. Volt úgy, hogy hasig vízben járt, azonban szívesen tette. Bejárt a Rébbe is, ameddig be tudott látni, mert ott talált legkorábban dús táplálékot.” „A rónákon sokszor csak a szarva látszott ki a marhának a vízből. Tolta maga előtt a duzzogót.” „Úszott-gázolt mindaddig, míg olyan helyre nem ért, ahol terülhetett.” „A tyukodi rétből fekvő Károlyi kaszállónak nevezett lápon pl. ahol megpihent a gulya, rövid idő múlva felszivárgott a víz. Az ilyen helyeken csak összehajtották a marhát s mindjárt olthatta a jószág a szomszédját a térdigérő vízben. Herman Ottó kéziratos útinaplójában (1898-99) olvashatjuk, hogy *'a gulya ezt hamar megtanulta s valahányszor csak megszomszajzott, magától tömörült, hogy ihasson'*.” (HERMAN 1899 in MORVAY 1940). „Reggel behajtották a gulyát a rébbe étkeződni.” - írja ugyanebben a munkájában Morvay. „Délre kijött a gulya a rétből pihenni. Azután megint bement s ott legelt estig.” „Máshol a házmagasságú kákába hajtották bele a gulyát éjszakára. Itt nem érte a szél semerről sem.” „A vadsászt is kiette már a gulya a nád közül, a tanya körül elterülő, egy nap alatt bejárható területen. Ilyenkor beljebb vadultak a rébbe őszelni.” „Szentgyörgynapkor már nagy volt a vadsás meg a nádfiók a rétből. Volt mit legelni a gulyának. A nádfiók, a nád fiatal hajtása, a sűrűmáléval vetekedett. Amit letört a jószág, azon később három-négy sarjú nőtt. Később ezt legelte.” „Persze a kis bornyuk nem mentek be a rébbe a gulyával. Ott nézték a vizet a goroncon, míg az anyjuk elő nem került; meg a zöld nádat eszegették, amit a pásztor a hajóból, garzsával vágott számukra...” „Ahol zombokos volt a rét, ott a jószág a zombokok között párhuzamosan haladó csapásokon legelt, a pásztorok meg a zombokok tetején jártak utána.” „Mikor a nád felnőtt magosra, *megérett, kiberkézett*, már nem kellett a jószágnak.” „A tanyáról méternyi szélességű csapások, az ú.n. rónák vezettek be a rébbe. Ezeket a rónákat a jószág taposta magának a nád között vagy a tanya körül elterülő vékony vagy kevésbé szilárd szövetű lápokon, a láp szövetét az agyagig letaposva.” „Szigorú tél idején a rétből telelő jószágot is takarmányozni kellett.” „Az egésznapos vízben tartózkodástól veres nadrágot kapott a marha. A lápi víz ódalfélig megfestette a szőrét. A jóltápláltság mellett ez is olyan bélyege volt a rétdali marhának, melyről a vásárban mindjárt megismerték.” „A tinót sem igen hajtották a rébbe. Csak a két éves erős marha bírta el a réti életet. Az ellő jószágot is leginkább otthon tartották, de azért voltak olyan gulyák a Rébben, melyek csupa nevelő marhából állottak, melyeket azért tartottak, hogy bornyut neveljen.” (MORVAY 1940).

„A 19. század utolsó harmadában az Ecsedi-láp vidékén, *'a Rébben, a nádas alkalmas területén, évenként többször is lekaszálták a nádat. – Ezt több éven át megismételték. Száraz időben legelő szarvasmarhával tipratták a nádpallót mindaddig, míg a nád teljesen ki nem pusztult, s a terület természetesen sással, majd vízi pászitfűvel települt be'*.” (Lovassy 1931 in PALÁDI-KOVÁCS 1979). „A korábban irtott rétek újra elvadultak, de a felnövő új erdőt a szigeten járó jószág csonkította, legelte, s így egy tüskés, bokros, bozótos, nádas növénytársulás juthatott uralomra, mely a jószág legeltetését jobban elviselte, illetőleg, melyet a jószág már kevésbé tudott pusztítani...” (ANDRÁSFALVY 1970 in PALÁDI-KOVÁCS 1979).

„Ilyen szárazulatokon legelt a réti gulya gízgázos réti szénát, fodorgaszt, sást, csetkákát, szittyót, nádfiókot, nádhegyet.” (SZÜCS 1942). „Egyik legelőhelytől a másikig hasig érő vízben gázolt. Ezeket a nádasban tört vízi utakat, melyeket annyira kitapostak, hogy a mocsár vize folyásnak indult rajtuk, rónának, ökörtűnek, vagy gulyacsapásnak nevezték.” (SZÜCS 1942). Szűcs Sándor (1977) a Régi magyar vízvilág című művében értékes adatokat említ

az egykori réti marhatartásról: „Télszakán a hó alól kaparta ki az avar fűvét. Új területeket is nyert ilyenkor. A jég hátán behúzódhatott olyan szárazulatokra is, amiket egyéb időszakban meg se lehetett közelíteni. A ványai határban a Képtiszta belső szigeteit csak télen legeltették... A réti marha szívesen elkeresgélte az avar.” „Ilyenkor a nádas valamelyik zugában éjszakázott a gulya. Itt némi védelmet talált az idő ellen, nem érte szél, csak a zúgását hallotta. A jószág felvágta a kotút, a rét hamuszerű, átfült korhadmányát, és abba feküdt.” „A Bikifara nevű kettős szigetben magas káka meg fű nőtt, majd alábújhatott a jószág úgy feltartotta a havat. Több télen bizonyos Biki Sandri nevezetű bojtárlegény legeltette.” „No meg akkor kellett a gulya elé állni, ha rossz fűvet termő hely felé találta venni az útját ... messzire elkerülték, mert elpusztult a jószág, ha ezeken legelt, felfűvódott, ledobbant.” (SZÚCS 1977).

„Más alkalommal a kunszentmártoni tanács a rétekben nagyranőtt avar mező téli legeltetését tűzte ki célul. Erre nemcsak a gazdák jószágait hajtotta ki, hanem körlevelet küldött Öcsöd, Szentandrás, Szarvas, Mezőtúr és Törökszentmiklós tanácsaihoz, rajtuk keresztül az érdeklődő gazdákat felszólították, hogy augusztus 20-án licitáción vegyenek részt, ahol 'a többet ígérőnek' kiadják ezeket a területeket szeptember 1-től a következő év 'Szent Gergely vagy is március 12-dik napjáig'. ”(BELLON 1996). „A téli legeltetésnek nemcsak az volt a jelentősége, hogy a jószág maga kereste meg az élelmét, hanem különösen a rétek belsejét a legelő állat tisztította azzal, hogy az ehető növényeket megette, a többit összetiporta. Így a következő esztendőben 'az így megtisztított területen sokkal jobb mező nevelkedhetett'. ”(BELLON 1996). „A tavaszi árvizet magába szívott talaj a nagy szárazságban még bujábban zöldül, és míg másutt felszárad a legelő, itt a gulya, ménes a vérmességtől pusztul.” (BOROVSKY 1908). „Térdig érő vizes csatakban botorkál gulya, ménes; jobban terem a kaszáló is, ha jószág veri-vágja; nádfiók, sás felküzdötte magát sáron-vízen, táplálja az állatot bőven.” (BOROVSKY 1908).

„Csak a mocsaras talajon marad a növényzet nyár derekán is üde és zöld, s a legelő állatok olyankor itt találják fel legbőségesebb táplálékukat. Hol a mocsarak lecsapoltattak, a nyár derekán természetesen takarmányhiány állott be, a mi gyakori ismétlődésnél okvetetlenül a marhatenyésztés hanyatlását vonta maga után.”(KERNER 1886).

A fagy után „mehetett be a marha és a juh télen a nádasba, a nádas között lévő kisebb gyepfoltokra is. 'Nem vágta szénát régen, hanem hajtották be a nádasok közé legeltetni.' (Báta). A fagy azonban nemcsak feltárta az eddig megközelíthetetlen területeket, hanem megszípte a sás és a gyékény éles levelét és megfonnyasztotta, így az a jószág száját nem sértette, nem vágta el.” (ANDRÁSFALVY 1975B).

„Száras, aszályos esztendőkből komoly gondot okozott a jószágállomány etetése. Éppen ezért a telet állat jópárszor messzi tájakra szorult, ahol a vízjárta rétségekben is talált magának elegendő élelmet.” (SZABADFALVI 1984 in MÓD 2003). „A nagykunsági szarvasmarha- és juhnyájakat aszályos években már a 18. században távoli rétes területekre, folyóvölgyekbe hajtották. A jószágállomány főleg a nyírségi Rétközben, a Sárreéten, valamint a Tiszamentén talált magának élelmet.” (MÓD 2003). „A Dunántúlon a Sárköz, a Drávaszék, a Szigetköz valamint a Sió, a Sárköz és a Séd mocsarai szolgáltak telet helyként.” (SZABADFALVI 1984 in MÓD 2003). MÓD L. (2003) levéltári kutatásai alapján 18. századi adatokat is említ a jószágállomány távoli rétes helyeken való teleltetéséről: „Az 1790-es esztendőben a szentesi gazdák közül jónéhányan Baranya megyében, a kopácsi réten teleltették marháikat.” „Az iratokból kiderül, hogy 1790. szeptember 19-én hajtották le a jószágok egy részét Baranyába, a többi marháival pedig Szent Mihály-nap előtt indultak útnak. Az állatok még a következő év, azaz 1791 áprilisában is Kopácson tartózkodtak. A

jószágokat a vízjárta réten legeltették, de szénázták is őket.” „Botoson és Kopácson kívül a szentesiek marháikat Békésre és Sarkadra is elhajtották, ahol a jószág az inségesebb időkben is talált magának ételmet.” (MÓD 2003). „1794-ben a mostoha időjárási viszonyok miatt az állatállomány egy része ismét Baranyában és a Bánátban telett.” (Petrák Krónika 1997 in MÓD 2003). „1789-ben nagy szárazság volt, úgyhogy nyáron is alig tudott a jószág tengődni, télire pedig, minthogy igen kevés volt a takarmány a lakosok jószágait a Bánátba, Baranyába, Békés vármegyébe a rétes helyekre széllyel hajtották, nevezetesen az úgy nevezett Dobos ménességét, mely állott 350 darab legszebb lovakból hajtották a Bánátba Botos nevű helység alá, mely a Tömös vize mellett van... A téli hónapok időjárási viszontagságai után a jószágokat József hetében kezdték hazahajtani Szentésre.” (KIS 1836 in MÓD 2003).

Bodó Sándor (1992) a Bodroghöz állattartásáról írja: „Kora tavasszal alkalmas legelőterület hiányában általánosan legeltették a nádat. A marha különösen szívesen ette a nádfiókot.” „Vizes területeken szerette a jószág a fodorsást és a vízipernyét, de az előbbitől a hozzá nem szokott állat könnyen felfúvódott.” „A sást csak *'éhségből'* ette meg a marha.” „Messzire elkerülte a marha a vízszéleken tenyésző sulymot.” (Karcza mente, BODÓ 1992). „A legnagyobb veszélyt a háromélű sás jelentette, amelyet ha megettek, az állatorvos sem tudott segíteni a beteg szarvasmarhán.” „Szintén veszélyes volt a kora tavaszi friss fű, valamint az ártéri legelőn az árvíz után visszamaradt, vastagon iszapos gyeplégtetés. Ha a sáros füvet megette a jószág, a gyomor egy része teleiszaposodott (az iszap a szájrétübe beleöregedett), s a marha beledöglött.” (Tiszakarád, BODÓ 1992).

„A szilaj marha a rét avar fűvével élt. A sás, gyékény, szittyó, csetkáká, sőt az apró nád télvíz idején jó táplálék volt.” (GYÖRFFY 1941). „A csillogó víztükrű rónát tehát, ha hosszabb ideig nem járta a marha, a nád, sás, kolokány, kotú felverte, s ez által *'megvakult'*. A folytonos használatban levő róna pedig idővel folyásnak indult, s kimélyült.” (GYÖRFFY 1941). „A gulya a gizgazos réti szénát, a fodorgaszt, a sást, a csetkását, a nádhegyet, a nádfiókot és a szittyót legelte, de sokszor megette a gyilkos tsomorkát (*Cicuta virosa*), melynek torzsájában volt a mérég, s a jószág hamarosan fel is fordult tőle... Ártalmas fű volt a Kolokány, a Fodor sás (Bon aquantica⁷), melytől a jószág felfúvódott, s elpusztult.” (DUNKA & PAPP 2008). „A szarvasmarha veszedelmét okozza a nedves réteken termő kolokány. Ha a többi fűvel együtt megeszi, felpuffad és belepusztulhat. A hiedelem szerint ilyenkor a kolokánnyal együtt vízipókot evett, azért döglött meg...” (PAPP 2008). „Nyári esőzések után terem a fodorsás, amely megüszkösödve a marha veszedelmét előidéző kólikát okozza.” (PAPP 2008)

„A mint pedig a láp tavasztól kezdve nyárára apadni kezd, ráhajtják a szarvasmarhát. Reggeltől estig benn van a jószág a lápon, csapást törtet magának a nádasban, meggázolja a sást, lelegeli a zsombék fűvét és az apró hajtásokat, segít az embernek irtani és behatolni a láp belsejébe.” (GÉRESI 1891). „Ameddig a földművelő kaszája behatolt, főleg az áradás iszapjával valamennyire feltöltött területen és ameddig a tavasszal kihajtott gulya leharaphatta a nád dús hajtásait, ott lassanként kaszálók, legelők képződtek és a nád helyét sás meg fű foglalta el.” (BOROVSKY 1908). „A nádlók hatalmas szárba szöknek, amikor már nem eszi a jószág.” (BOROVSKY 1908). „A nyár a lápi vegetáció gyarapodásának a szaka volt. Eleinte a zöldjét szarvasmarha legelte, ameddig csak begázolhatott. Sokszor hasig érő vízben legelte az új nád zsenge tetejét, de a nádas felmagasodásával és elkeményedésével az alacsonyabb növésű sás és réti fű közé került s ott hízott.” „Szár az esztendőben... a

7 fodorsás, fodorgaz: *Glyceria maxima*

nácseretet szarvasmarha taposta és sertés túrta.” „Ha a kiszáradt nádas torzseit a marha járta, akkor ez a nád kipusztulásához és a sás helyébe telepedéséhez vezetett.”(LOVASSY 1931).

„Irázpuszta ingoványaiból, melyeket nádberek borít, száz holdakra menő élő föld szigetek képében emelkedik ki több helyen. Itt - s pedig a Sai-nak nevezett legelőn - találkoztam először zombékformációval. Ez az 1880. év aug. 17-én ki volt száradva. A zombékdombok körülbelül kocsikerékig értek, jó sűrűn egymás mellett s egy csapáson, melyet a marhák tapostak le, csak nehezen lehetett a kocsival áthaladni. A *Carex*-bokrokat, bár le voltak kopasztva, fel lehetett könnyen ismerni, s közülök a vízi páfrány (*Aspidium thelipteris*) régibb és fiatalabb lombjai emelkedtek ki.”(BORBÁS 1881). „Bogláron⁸ Csehi felé, tőzeges földön nagy darab szép pázsitgyep van egynemű zöld szálakból. Virágzás előtt nehezen tudtam meg, hogy a *Triglochin palustre* alkotja, mert legeltetik, nehezen virágzik, azért, mint másutt ismeretlen egynemű sereglet egész szokatlan külsejű. Közülé néhány magasabb kóró, mint a lápszövő, a *Holoschoenus* emelkedik, másutt a *Carex pseudocyperus* sás közte feltűnőbb. Itt-ott, mint apró fű, a *Carex oederi* és *Cyperus flavescens* keveredik közéje.” (BORBÁS 1990).

„A lúp, az úszólúp növényegyüttesnek is mondható, sokféle vízinövény összefogódzó, vastag lemezt alkotó élő tutaja volt. Ha kaszálásra fogták, egyre jobb szénát adott, és 50-60 évig is elszolgált. Néhány boglyás lápszigettől 1-300 boglyás felület is kikerekedett. Egyszeri kaszálás után legeltették és telettek is rajta; a korhadás adott annyi energiát, hogy télen sem halt el teljesen a növényzet. Az állatok feljuttatásának a lápi szigetre azonban módja, mestersége volt. A marhákat emberi erővel, szarvánál fogva segítették fel a szigetre: 'belábbasztották'.” (HÁZI 1988). „A tulajdonképpeni legelő ez a vizes, zombékos terület volt. A jószág a zombóhaját legelte, mely 50-60 cm magas volt. A zombóhaj csak nyári legelőnek való, szénakaszálásra nem alkalmas. A zombékok között a vízben nőtt egy vékony száraz fű, melynek levele a gabonalevélhez hasonlított, de csak félolyan szélességű volt. Ezt a füvet suharc-nak nevezték.” (TAGÁN 1940). „Régi időkben a zombékok között helyenként az ún. fehér lúp is volt, amely libogott. Alul és felül víz volt. A jószág is reáment legelni. Mivel ez helyenkint süppedékes volt, a jószág belésüllyedt. Ilyenkor az állatot szarvánál, fülénél-farkánál fogva kellett kihúzni. Néha csak két-három nap múlva akadtak reá az ilyen besüllyedt állatra. Az ilyen besüllyedt marha maga körül mindent lelegelt, amit elérhetett. Néha el is pusztult az ilyen jószág, amelyet a gulyásoknak kellett megfizetniök.”(TAGÁN 1940).

A Kiskunságban a környező tanyákon tartott állatok takarmányozásában fontos szerepet töltött be a zsióka, de a gyors öregedése miatt csak rövid időszakokban volt használható: „addig lehet legeltetni, míg gyöngye, míg nincs kinn a bugája, addig le lehet vágni takarmánynak is.” (HAVEI et al. 2016). „'Igen és akkor még tehennel járattuk a csatakoszt, mög a gyöpön is tehenek legeltek, de nem lett pányvázva, hanem szabadon, és akkor ottan járták má' az egészset, kitaposták úgy a csatakoszt is, hogy volt mikor elő sem akart gyünni. Nem akart gyarapodni. Hanem mikor azt a tehenek leálltak róla, elgyüntek a tanyákról, nem jártak a tehenek bele, akkor azt elkezdett elcsatakosodni'.” (HAVEI et al. 2016).

8 Balatonboglár

„A marha rétes helyen megeszi a fiatal lenge nádat, téli inségben az öreg nádat is, továbbá a gyíkényt, csirkákát, kákát, csatakot, csuhés füvet, gazt, meglábolja a zsembós réteket, de jobban szereti a partos mezőt, a tarackot, tippant, a kakukkfüves, pillangós mezőket, s a nyúlvevőt”. (TÁLASI 1936). „A szabadszállási Lapos-réti legeltetéshez, hogy a mélyebb vizeken is át lehessen jutni, kellett ám a ladik: *‘mert nekünk is a marháink ott jártak abba a részbe, de bizony mink ladikkal őriztük a marhákat, és akkor szárcsatojásztunk meg bibictojásztunk ebbe a rébbe’*.” (Szabadszállás, UJHÁZY & BIRÓ 2013). „A turjánokon, vadas területeken gyakran zsembékok, vagy *‘zsembók’* is találhatóak, ahol több van belőlük, azt már *‘zsembékos’*-nak mondják. Azokban a turjánokban, ahol kevesebb volt a zsembék, a jószágok valamivel jobban tudtak legelni, és a térdig érő füveket kaszálni is lehetett.” (UJHÁZY & BIRÓ 2013). „*‘Lényegesen kevesebb nád volt, mint most, lecsípte a jószág, nem tudott kinőni’*.” (Szabadszállás, UJHÁZY & BIRÓ 2013). „A turján kifejezés a *‘vadashoz’* hasonlót jelent: *‘magas, vad növény’, ‘csádé’, ‘csádés-csatakos’* nő mindkettőn. *‘Baláznak az a dimbes-dombos, zsembékos része, az a turján. A tehén nem szerette, ilyen bukros érdekös, mint hogyha jó mező vagy zöld nádas lett volna, de nem szerették a tehének.’*” (Szabadszállás, UJHÁZY & BIRÓ 2013).

„A csatakkal – a zsiókával – is vigyázni kellett, hogy idejében ráhajtsák a jószágot.” – írja Varga Domonkos (1994), kinek kiskunsági gyűjtése szerint: „*‘A csatakot, azt kiszökte a marha a víz alul is, még mög nem öregödött. Ha megöregödött, akkó mönt rajta körösztű. Fűféle vót ez is, olyan háromélű szára vót neki, mint a fokhajmának, olyanforma szára.’*... *‘Még mög nem vénűt a káka, addig annak a högyit is elrágcsáta.’*... *‘Akkó vót közte vékony lenge nád, vót közte az az úgynevezett vízipörje, má később, mikó a kákák mögvénűtek, akkó mög ezt legelte a jószág, ezt a dzszindzulát.’*... *‘És ennek a levelit, ezt eerágta, mer emmög azé is vót jó, ugye, a jószág részire, hogy ha jó leharapta a koronáját, akkor annak a közepe mindég újút. Annak a közepe mindég újút, éppúgy, mint a fűé, osztán szerette nagyon a jószág. Habár mög nem hízott túle nagyon, de azé mögötte, ugye, hozzá vótak szokva.’*... *‘Az a fehér magyar marha, az szerette. Az ötte a csirkákát.’*” (Kunbábony, VARGA 1994).

„A lapályosabb fekvésű, helyenként mocsaras, zsembékos talajú területein, melyeket túrhíjmentlen mennyiségben szoktak ellepni a szúnyogok, annyira, hogy a legelő marháknak a szúnyogoktól való megóvása végett, trágyából és törmelék-falevelekből tüzet raknak, mert a csordának csak az ilyen füstlepte területen van békessége a szúnyogoktól.” (Marcal-mente, HOLLAENDER 1908). Doroszlón „...a szikes kopár legelőről a tehéncsordát is a nádasba terelték, ahol a legnagyobb aszály idején is lelt némi táplálékot a marha.” (KOVÁCS 2008). „1933-ban a ludasi nádas kisebb részét legelőként értékesítette a város.” (SZÖLLŐSI 2003). „Szent-Iványi Károly főszolgabíró 1822-i jelentése szerint e községek határában szántóföld majdnem semmi, hanem nádasokból álló, legelő címén fenntartott területek vannak, amelyekre száraz időben nagyobb számú szarvasmarhát hajtának fel.” (TRENKÓ 1909).

„Évről-évre nagy szarvasmarhanyájak élnek a Hanságon. Ezek az állatok mind vadonélőknek nevezhetők, mert sohasem volt kötél a szarvak körül és soha nem lélegzették az istálló levegőjét... Messzebb haladva 400 drb, szarvasmarha, fiatal ökör és vad tehénből álló nyájra találtunk.” (KOHLE 1842 in NAGY 1929). „A bécsi vásárra szánt marhákat a Fertő körül teleltették, a Hanság s a tó nagy sás és nádrengetegében. Onnan kiszakítottak szükség szerint egy csapatot és Bécsbe hajtották eladásra, mint az Bornemissza Tamás 1549-ből származó felségfolyamodványából megállapítható.” (KOVÁCS 1962).

„Egy ízben a lébenyi szarvasmarha-falkát derékig érő vízben követtem, meglesendő, mely növényekkel táplálkozik főleg, de nem tudtam egyetlen esetet is megfigyelni, hogy az ott nagy mértékben disztró Cicuta virosaból (csomorika) harapna; a marha azt ösztönszerűleg mellőzi.” (Deininger Imre keszthelyi gazdasági tanintézeti igazgató Úr in MÁGÓCSY-DIETZ 1889). „Mikor a legelő marha csomorikás helyre kerül, rendszeren tőkéstől tépi ki az egész növényt a mocsaras, laza talajból és a tőkét megeszi. ...A föld fölött levő részei csak zsenge korokban szoktak halált okozni, a föld alatt levő tőkéje azonban olyan bőven tartalmazza a ciculin nevű mérget, hogy egy darabka elég belőle, hogy egy szarvasmarhát negyedóra alatt megöljön.” (SAJÓ 1905).

„A kálmosnak az Ormánságban külön neve van: 'büdös sás'. A бүdös illatára vonatkozik, ugyanis a jószág nem eszi, a sás a sáshoz hasonló alakra utal.” (LOVÁSZ 1977).

„A szilaj tehének - emlegették Vörsön - március utoljában mentek, a többi április elején... 'Itthon már nem volt széna, kint meg volt alomsás.' A nagy száraz füvek, az avas rét még az új sarjadás előtt is tűrhető takarmányt biztosított.” (TAKÁCS 1966). „A sások közül az egyik legtöbbször becsült fajta volt a csíksás (*Glyceria maxima*). Ez a növény más vidéken harmatkása néven ismert, melynek magját is gyűjtötték és fogyasztották. E vidéki fogyasztásának nyomát azonban mi már nem találtuk. Szárát, levelét, mely, mint mondták 'olyan volt, mint a fiatal kukorica', annál inkább kedvelte az állat, zölden és megszáritva, szénának is. 'Zölden olyan édes – mondták róla – mint a cukornád.' Ezért is szerette oly nagyon a marha, mely, ha nem vigyázva etették, fel is fűvódhatott tőle, akár a zöld lucernától.” (TAKÁCS 1973). „A berekben gyékény, nád, sás és csuhi volt. A berken általában a víz csak aratásig állt, tavasztul kezdve. Aratás után kiszáradt a berek. Akkor már járhatta a jószág. Ilyenkor bokáig érő volt a víz, de a kupákban, gödrökben térdig is ért... A berekben a jószág a nádhegyet szedte és a zombéksás gyöngéjét ette. A vénet kerülte.” (TAKÁCS 1986). „Ha gyengébb volt a tél, az erdők fái és a bokrok alatt elszáradt gazt, fűvet legelték a jószágok, a zombékosokat, vizes földeket járta a marha, ha az megbirta az állat súlyát. Amikor a hó mindent belepett, akkor szénára szorult a marha, a juh is.” (TAKÁCS 1987).

A ló legelése mocsárban

„Az ártér alacsonyabb szintjén legkevésbé a ló talált magának megfelelő ételmezt. Szükségben megette a gyenge kőgyöt, komócsint, ha pedig az utóbbi időben vágták le, szénaként is fogyasztotta. A komócsint e rétes helyeken egyenesen a ló számára biztosították, pedig nem egyszer olyan hosszú volt, 'hogy végig ért a lóban'.” (SZABADFALVI 1966 in ANDRÁSFALVY 1975b). „Kítaibel a Drávaszögben járván említi a kálmost (*Acorus calamus*), mely az ártérben töméntelen mennyiségben terem és gyökerét juhoknak és szarvasmarhák-nak adják. Egy másik útja alkalmával Eszék mellett látott óriási mennyiségben és megfigyelte, hogy azt a lovak nagyon szeretik.” (KITAIBEL in GOMBOCZ & HORVÁTH idézi ANDRÁSFALVY 1975b). „Ha az ártér alacsonyabb szintje téli legelőként maradt meg, a ló csak a fűvet kereste az avas nád között vagy inkább a bokrok ágait csipkedte, harapdálta. A sást is csak végszükségben ette, ha már mást nem talált.” (SZABADFALVI 1966 in ANDRÁSFALVY 1975b).

„Fekete Sándor 75 éves adatadóm beszélte, hogy fiatal korában lovat hajtott a Nagyszörény délkeleti részén levő Szörénylápra. Mikor a lápra akart felmenni, a gyepet markolta meg és a fű földestől leszakadt vele. Úgy húzta ki a cimborája hajánál fogva a lép alól. A jószág 3 km-t úszott a Szörénylápig. Egyik ló belesüllyedt a lépbe, csak a feje volt kint. Addig kapálózott, míg kettészakadt a lép és kimászott a tetejére.” (KISS 1954). „Megyészerte úgy emlegették

Halászt, mint nagy lótenyésztő helyet. Az 1, 2, 3 éves csikók külön voltak a szigeteken a lovaktól. ...Legeltetni jártak egyik szigetről a másikra. Ha tilalmasban jártak a lovak, a lébuc elárulta: keringetve kiabált, csapkodva a ló körül.”(KISS 1954).

„Amikor már a takarmányt felélte *'a rétnek hajtották s ott élőködtek Sással s más gizgazzal elkaparván a lovak arról a havat lábokkal'* írja a korabeli krónikás.”(FILEP 1959 in SZABADFALVI 1968). „Székely a ménest a rétnek hajtotta és ott éltek sással és más gizgazzal.”(KISS 1992). „Mátyás-nap felé kezdett a hó és jég olvadni, amikor a ménes körül lovagolván Székely, a kotuba leszakadt, úgyhogy a lovának csak a feje látszott ki; szerencsére mégis magát félrekapván, nem esett a mélységbe, a lovát is, kantárszáron fogván, segítvén, két-három ízbeni leszakadás után kisegítette.” (KIS 1836).

„A ló nem járt olyan otthonosan a Rétben, mint a szarvasmarha. Kocsordon pl. megtörtént, hogy a ménes egyharmada beledült a lábba, s az egész falunak ki kellett menni a Rétbe, kihuzogni a lovakat.”(MORVAY 1940). „A lovak nagyon szerették az erek szélén dúsan termő harmatkását.”(MORVAY 1940)

„Ha sok hó esett, a méneseket takarmányozni kellett. Ahol csak lehetett, a pásztorok behajtották a járásuk gazos, mocsaras, zombós, nádas részeibe, még a tanyaföldeken is. A nádak szárát, leveleit még kedvelte is, de a szorultságból a nyárfa ágakat is megette a ló. Zombós helyeken mindig volt nagyobb fű a zombók tetején, a zombók között pedig lenge nád is került. Így szigorú télben is jó ideig megtalálta a ménes a legszükségesebb ételmét, de a tél derekán, vagy az utója felé már takarmányozni kellett.” (NAGY CZIROK 1965)

„...ezen Tó-Érben aratni való nád nem termett, hanem az Hid körül ritka és gömbölyű kákó 's több tisztások, 's szélen csirkákó; máskor is, de leginkább Vasárnap – fűzte hozzá – ezen Érben legeltetni szoktunk, magam is – emlékezett – mint Lovász Gyerkőcze számtalanszor legeltettem benne, mivel a ' Lovak a ' melegségben szerettek az Érben locsolódni 's csillét enni.” (TAKÁCS 1981).

„ *'Röndös parasztkocsi vót, vasalt kocsi, de hát a vízön könnyű vót, mert hát, ugye, a víz fölntartotta... Föntartotta a sok gyékény, mög a lenge sűrű gaz. A lovak mög hozzá vótak szokva. Kiscsikó koruktú benne vótak. Hát ezek ott nyóttek föl a turjánba, ezek a kiscsikók.'*” (Kunbábony, VARGA 1994).

A juh legelése mocsarakban

„Az árterekbe, nádasok, fűzések közé télire behajtották seregestül az állatokat, mert a birka hasznosítja a lábon száradt vagy nád között kihajtó sást és savanyú fűveket is.” (ANDRÁSFALVY 1973). „A juhokat azonban a pásztorok legkésőbb Szent János napjáig kihajtották az ártérből, ott is, ahol megtúrték volna őket, vagy saját legelőterülettel rendelkeztek. Ez idő után ugyanis a májmétely károsozójának (*Distoma hepaticum*) álcája elhagyja a mocsári csiga testét, a fűszálakon betokozódik és fellelhetővé válik. A juhászok nem ismerik pontosan e veszedelmes betegség okát, de úgy tartják, ha ezután a juh ott legel, ahol a pucok nem tűr, vége (Madocsa).”(ANDRÁSFALVY 1975b). „Kítaibel Pál 1808-ban a Drávaszögben azt jegyezte fel, hogy *'a pénzes lizinkát, a mételyfűt, Lysimachia nummularis-t a birkák megeszik és meghízna tőle, de ősszel a nyakukon a mirigyek megduzzadnak, szemük erei elhomályosulnak és az epevezetékben a Lysimachia nummularia leveleihez hasonló alakú lerakódások következten elpusztulnak. Ha mezőkön élnek, akkor megkönnyebbülnek és meggyógyulnak. Magyar neve juh-métől. Keresztelő Szent János ünnepéig nem ártalmas.'*” (ANDRÁSFALVY 1975b).

„A Szabolcs megyei Rétközben, Tiszarádon egykor gazon, nádcsíran, sáson, gyékényen és káposztatorzsán is kiteleltették a juhokat.”(SZABADFALVI 1968). „Ugyancsak a nyomás dombosabb területeire hajtották be, ha kellett úszóba is, a juhot. A magyar juhot tartották.”(MORVAY 1940).

„A Hortobágy mentén, míg a falvakban a víz fel nem melegszik Szent János nap tájékaig a juhok a hasig erő vízbe is begázolnak, a vízi perjék fajtáit kedvökre legelik, a szikes tó vizét isszák, anélkül, hogy egészségüknek ártana.”(SZABADFALVI 1966). „A Kis-Sárréten Csökmő és Okmány között neves lápszigetek voltak, a hegyekből is hozták rájuk juhot telelni.”(HÁZI 1988). „Szűcs Sándor is megemlíti, hogy egykor az edzett magyar juhok a nád és gyékény töremlékek között, az embermagasságú gazban is átteleltek.”(SZŰCS 1937 in SZABADFALVI 1968).

„A kecskeméti és a környékbeli juhászok a 19-20. század fordulójáig Óbög és Kecské környékére hajtották a jószágot.”(SZABADFALVI 1984 in MÓD 2003). „Legeltették a marhát, később, 1945 után inkább a birkákat. *'Maszek juhászok'* járták a területet. Végh Albert juhász, saját tenyésztésű, sajátos, csupasz pofájú és csupasz lábú birkákat tenyésztett ki, melyek jobban bírták a csatakos, magaskórós legelőket, turjános réteket is.”(SÁRA 2018).

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani Sáfíán László és Berezi Imre juhászoknak, valamint Barta Sándor és Máté János gulyásoknak a korabeli források értelmezésében nyújtott segítségükért.

A kutatást az NKFIH K 119478, a RO1567-IBB03/2018 és a Slovak Grant Agency VEGA 1/0767/17 pályázat támogatta.

Babai Dániel munkáját az MTA Prémium Posztdoktori Pályázat (PPD008/2017) támogatta.

Irodalomjegyzék

ANDRÁSFALVI, B. (1970): A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban.

Nyelvtudományi Értekezések, 70.

ANDRÁSFALVY, B. (1973): A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6.

Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_DUNA_Vtf_06_Sarkoz/?query=harmatk%C3%A1lsa&pg=40&layout=s

ANDRÁSFALVY, B. (1975a): A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. In: Dankó I. (Ed.), Dunántúli dolgozatok. 3. Janus Pannonius. Múzeum Kiadványai, Pécs. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BARA_Dundolg_03/?pg=0&layout=s

ANDRÁSFALVY, B. (1975b): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: K. BALOG, J. (ed.), Tanulmányok Tolna megye történetéből 7. Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd. https://library.hungaricana.hu/hu/view/TOLM_Ttmt_07/?pg=409&layout=s

ANGYAL, B. (1992): Állattartás. In: Fehérvári, M. (ed.), Gúta hagyományos gazdálkodása a 20. század első felében. Népiismereti Könyvtár 2, Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Komárom, pp. 61–90.

- ANGYAL, B. (1994): A lelédi állattartás. In: Liszka, J. (ed.), *Leléd hagyományos gazdálkodása a 20. század első felében*, Népismereti Könyvtár 8, Lilium Aurum – Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Komárom – Dunaszerdahely, pp. 67–81. Arcanum Digitális Tudománytár (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>)
- BALASSA, I. (1990): A magyar sertéstartás történetének néhány kérdése. In: PINTÉR, J. (ed.), *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*, Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_MEZO_MMMk_14_1988_89/?pg=236&layout=s
- BEDE, Á., CSATHÓ, A. I., CZUKOR, P., & SÜMEGI, P. (2015): A hortobágyi Ecse-halom tájtörténete. *Tájökológiai Lapok*, 13(1): 169–184. http://www.tajokologiai.lapok.szie.hu/pdf/201501/14_Bede_et_al.pdf
- BÉL, M. (1727): Békés vármegye leírása (*Historia Comitatus Békésiensis*), Transl. Szalay, E., Pánczél, B. In: KRUPA, A. (ed.) 1993. *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 18, Gyula. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BEKM_Fbml_18_bel_matyas/?pg=0&layout=s
- BÉL, M. (1735): Heves megye ismertetése 1730–1735. Trans. Kondorné Látkóczi, E. In: BÁN, P. (ed.), 2001. *A Heves megyei levéltár forráskiadványa*. Eger. pp. 236 https://library.hungaricana.hu/hu/view/HEVM_Fk_08/?pg=0&layout=s
- BÉL, M., LAURENTHY, K. (1835): Bereg megye leírása. Trans. Balogh, I. In: GYARMATHY, ZS. (ed.), 1985. *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V-VI. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyiregyháza*. pp. 9-70. https://library.hungaricana.hu/en/view/SZSM_Ek_05_06/?pg=10&layout=s
- BÉL, M., WELLMANN I. (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Gondolat Kiadó. Budapest. pp. 517.
- BELÉNYESY, M. (1956): Az állattartás a 14. Században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* 38, 23–59. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/NeprajziErtesito_1956/?pg=24&layout=s
- BELLON, T. (1994): Adatok Szabadszállás gazdálkodásához. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 145-181. http://acta.bibl.u-szeged.hu/3756/1/etno_lingu_035_145-181.pdf
- BELLON, T. (1996): Beklen. Animal husbandry of the cities in Nagykunság in the 18-19th centuries. *Karcag város önkormányzata, Karcag*. p. 415.
- BELLON, T. (2003): *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Timp Kiadó, Budapest.
- BENCSIK, J. (1973): A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsószabolcsi falvakban. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1, 111-126. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_HajMuzEK_1973_01/?pg=121&layout=s
- BENCSIK, J. (1974): A paraszti közösség gazdasági tevékenysége (Fejezet Polgár történetéből). *Hajdúsági Közlemények* 3. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_HajdusagiKozl_03/?pg=88&layout=s
- BIRÓ, M., MOLNÁR, ZS., BABAI, D., DÉNES, A., FEHÉR, A., BARTA, S., SÁFIÁN, L., SZABADOS, K., KIŠ, A., DEMETER, L., ÖLLERER, K. (2019): Reviewing historical traditional knowledge for innovative conservation management: A re-evaluation of wetland grazing. *Science of The Total Environment*. 666: 1114–1125.

- BODÓ, S. (1992): A Bodroglak állattartása. Borsodi Kismonográfiák 36. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BAZE_Hom_Bkmon_36_Bodroglakallattartas/?query=sulyom&pg=19&layout=s
- BORBÁS, V. (1881): Békés vármegye flórája. Értékezések a Természettudományok Köréből 11(18): 1–105. Akadémiai Könyvkiadó Hivatal, Budapest.
- BORBÁS, V. (1900): A Balaton flórája. Kilián Frigyes M. K. Egyetemi Könyvtár Bizománya, Budapest, p. 431. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_BAKO_BalatonTudTanEredm_10/?pg=0&layout=s
- BOROVSKY, S. (1908): Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye. Országos Monográfia Társaság. Budapest. p. 658. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Borovszky_Szatmar/?query=SZO%3D\(%22mocsaras%20legelo%22%20OR%20%22vizes%20legelo%22%20OR%20%22zsomb%3%A9kos%20legel%20%22\)&pg=327&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Borovszky_Szatmar/?query=SZO%3D(%22mocsaras%20legelo%22%20OR%20%22vizes%20legelo%22%20OR%20%22zsomb%3%A9kos%20legel%20%22)&pg=327&layout=s)
- CS. SZABÓ, I. (1992): Sertéstartás a békési sárréten és peremvidéken. Folklor és etnográfia 70, Debrecen.
- CSIBA, L. (1993): Fejezetek Tejfalu történetéből. Tejfalui Alapítvány – Nap Kiadó. Tejfalu – Dunaszerdahely.
- CSISZÁR, Á. (1971): A beregi sertéstenyésztés. Ethnographia 82, 481–496. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1971_082/?pg=505&layout=s
- DOROGI, M. (1959): Emlékiratok II. Paraszti feljegyzések a XIX. sz. első feléből. Néprajzi Közlemények 4, 1–2.
- DUNKA, S., PAPP, F. (2008): A Berettyó vízgazdálkodásának és jeges árvízének története. Vízügyi Történeti Füzetek 17. Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_DUNA_Vtf_17_Berettyo/?query=n%C3%A1dfi%C3%B3k&pg=43&layout=s
- ELEK, GY. (2008): Várostörténet ötvenkét tételben. Karcag város története 1506–1950 között. Karcagi Nyomda. Kft., Karcag. p. 199.
- FILEP, A. (1959): Adatok a XVIII–XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához. Agrártörténelmi Szemle 2(1-4): 153–161.
- GÉRESI, K. (1891): Nagy-Károly és Szatmár vidéke. Az ecsedi láp. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyar Királyi Államnyomda Kiadó, Budapest. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OMM_07_Magyarország_2/?query=n%C3%A1dfi%C3%B3k&pg=393&layout=s
- GLÜCK, I. (1903): Esti hűzáson. Vadászlap 24 (24), 315-317. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/VadaszLap_1903/?pg=318&layout=s
- GOMBOCZ, Z., HORVÁTH, A. O. (1939): Kitaibel Pál Baranyában. Pécs.
- GYÖRFFY, I. (1941): NAGYKUNSÁGI KRÓNKA. REPRINT 1984. NAGYKUN MÚZEUM, KARCAG.
- HAVEL, A. (2018): Ökológiai emlékezet és tájhasználat-történeti tudás átadásának lehetőségei fiatalabb generációk számára – vezetett túrák a Cserhát Natúrpark területén. MSc Thesis. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- HAVEL, A., MOLNÁR, Á., UJHÁZY, N., MOLNÁR, ZS., BIRÓ, M. (2016): Zsiókások és nádasok legeltetése és egyéb használatai a Duna-völgyi szikes tavak területén a helyi emberek visszaemlékezései alapján. Természetvédelmi Közlemények 22, 84–95.

- HÁZI, A. (1988): Adatok a régi sárréti világból. A térség föld- és vízrajzi áttekintése, In: Miklya, J. (ed.), Sárréti írások-3. Szeghalom, p. 133–203.
- HEGEDŰS, A. (1995): Kanizsa, Martonos és Horgos 1751-től 1848-ig. In: PAPP, GY. (ed.), Kanizsa monográfiája I., Cnesa, Magyarkanizsa. p. 377.
- HEGYI, I. (1982): Fejezetek a Bakony erdei állattartásának történetéből. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, Debrecen.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_Hbmmk_39/?pg=256&layout=s
- HERMAN, O. (1898–1899): UTINAPLÓ. III. ÖSFOGLALKOZÁSOK. 37. L.
- HOLLAENDER, H. (1907): A malaria elterjedése Magyarországon. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Budapest. p 611.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_101/?pg=2&layout=s
- Hungaricana Közggyűjteményi Portál (<https://library.hungaricana.hu/>).
- JÁKÓ, ZS. (1940): Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népességtörténeti értekezések 5. Sylvester Nyomda BT, Budapest.
- KATONA, I. (1962): Sárköz. Budapest.
- KERNER, A. (1886): Az Osztrák-Magyar Monarchia Növényvilága. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyar Királyi Államnyomda Kiadó, Budapest.
- KIS, B. (1836): A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története. In: GILICZE, L., KORMOS, L. (eds.), 1992. Dél-Alföldi Évszázadok. 5. Szeged – Békéscsaba.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/CSOM_Dae_05/?pg=54&layout=s
- KISS, G. (1992): A Dráva-völgy magyar-horvát etnikai csoportjai egy társadalomtörténész szemével (1664-1849). Baranyai történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1990/1991. pp. 157-203. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BARM_evk_1990-91/?pg=166&layout=s
- KISS, I. (1961): RÉGI RÉTKÖZ. AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST.
- KISS, L. (1954): Nagyhalász. Ethnographia 65, 329–373.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1954_065/?pg=340&layout=s
- KOHL, J. G. (1842): Heise in Ungarn. 1.) Abteilung. Pest und die mittlere Donau. 2.) Abt. Das Banat, die Pusten und der Plattensee. Dresden und Leipzig.
- KORMÁNY, GY., NÉMETH, P., TAKÁCS, P., BENE, J., NEMES, CS. (2002): Tuzsér. Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest. p.
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/tuzser-1150C/>
- KOVÁCS, E. (2008): A falu a Mosztonga rét mellett fekszik. Bácsország, Bácsország Honismereti Társaság, Szabadka (44), pp. 24–29.
- KOVÁCS, M. (1962): Adatok a XVI-XVIII. század magyar állattartásának és tenyésztésének történetéhez. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1, 44–62.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_MEZO_MMMk_01_1962/?pg=45&layout=s
- LÁBADI, K. (1994): Kopács, a víz melletti falu. HunCro Sajtó és Nyomdaipari Kft. Budapest. p. 632.
- LAKATOS, K. (1905): A titeli lópokon. Vadászlap 26, 328-331, 359-364.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/VadaszLap_1905/?pg=322&layout=s

- LOVASSY, S. (1931): Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_418360/?pg=2&layout=s
- LOVÁSZ, GY. (ed.) (1977): Baranya megye természeti földrajza. Baranya monográfiái sorozat, Pécs.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/BARM_Mono_1977/?query=k%C3%A1lmos&pg=257&layout=s
- MÁGÓCSY-DIETZ, S. (1889): Levélszekrény, feleletek. Természettudományi Közlöny 21(233-244), 621.
[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TermtudKozl_1889/?query=SZO%3D\(ESZO%3D\(zsomb%C3%A9k*\)%2030N%20ESZO%3D\(legel%20OR%20sert%C3%A9s%20OR%20diszn%C3%B3%20OR%20konda%20OR%20marha\)%20&pg=636&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TermtudKozl_1889/?query=SZO%3D(ESZO%3D(zsomb%C3%A9k*)%2030N%20ESZO%3D(legel%20OR%20sert%C3%A9s%20OR%20diszn%C3%B3%20OR%20konda%20OR%20marha)%20&pg=636&layout=s)
- MAKKAI L. (1954): Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest.
- MÓD, L. (2003): Egy dél-alföldi mezőváros gazdasági kapcsolatai a 18. században. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographica 4.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_CSON_EK_SE_4_2003/?pg=28&layout=s
- MORVAY, P. (1940): Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorélete. Ethnographia / A Magyar Néprajzi Társaság értesítője 51, Budapest.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1940_051/?query=sert%C3%A9start%C3%A1s&pg=136&layout=s
- NAGY CZIROK, L. (1965): A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. In: Takács, L. (ed.), Néprajzi Közlemények 10(1-2), 131–289.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_NK_10_1_2/?pg=143&layout=s&query=mocsaras
- NAGY, J. (1929): Régi utazások Magyarországon. In: BIBÓ, I. (ed.), Népünk és Nyelvünk I. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- OLÁH, M. (1540): Hungária. In: SZIGETHY G., NÉMETH, B. (eds.), Gondolodó Magyarok sorozat. Magvető Könyvkiadó, 1985, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS, A. (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS, A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- PAPP, J. (2008): Hortobágy. Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_Sk_19_Hortobagy/?query=sulyom%20gy%C3%B3gyn%C3%B6v%C3%A9ny&pg=33&layout=s
- PATAKI, A. (1992): Baranya titkokat rejtető földrajzi nevei. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
- PESTY F. (1864-1866): Pesty Frigyes Kézírtos Helynévtára, Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. In: BOGNÁR A. (szerk.) (1984): Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Szentendre.
- SAJÓ, K. (1905): Természettudományi Közlöny, Levélszekrény, 37(425-436), 89.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TermtudKozl_1905/?pg=104&layout=s

- SÁRA, J. (2018): Adatok az ócsa-dabasi Turjánvidék tájtörténetének ismeretéhez. In: Korda M. (ed.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. Rosalia 10. Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 29-42.
<https://www.dunaipoly.hu/uploads/2018-07/20180703152034-rosalia-10-honlapra-eml06tff.pdf>
- SZABADFALVI, J. (1991): A sertés Magyarországon. *Ethnica*, Debrecen.
- SZABADFALVI, J. (1966): Nomád teletelési rendszer az Alföldön. *Műveltség és Hagomány*. VIII. 90. 1.
- SZABADFALVI, J. (1968): A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. *Ethnographia* 79(3): 338–349.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1968_079/?pg=364&layout=s
- SZABADFALVI, J. (1971): Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Műveltség és Hagomány* 12. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1969_1970/?pg=294&layout=s
- SZABADFALVI, J. (1984): Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 10. Debrecen
- SZABÓ, M. (1957): A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása. In: Némethy E., Takács, L. (eds.), *Néprajzi Közlemények* 2(3-4), Budapest.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_Nk_02_3_4/?pg=4&layout=s
- SZABÓ, P. (1993): A sertés legeltetése. In: VINCZEFFY, I. (ed.), *Legeltetési állattartás. Tudományos Közlemények, Debreceni Gyepgazdálkodási Napok* 11. DATE, Debrecen, pp. 239–245.
- SZABÓNÉ FUTÓ, R. (1974): A sulyom gyűjtése és felhasználása a Takta mellékén. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 13, 113–118.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BAZE_Mhomk_13/?pg=120&layout=s
- SZILÁGYI, M. (1999): Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt. *Ethnographia* 110, 55–72.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1999_110/?query=diszn%C3%B3&pg=75&layout=s
- SZÖLLŐSI, GY. (2003): A Ludasi-tó vize. Grafoprodukt, Szabadka.
- SZŰCS, S. (1937): A nagysárréti juhászat. *Debreceni Szemle* XI, 168.
- SZŰCS, S. (1942): A régi Sárrét világa. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- SZŰCS, S. (1977): Régi magyar vízivilág. Magvető Kiadó, Budapest.
- TAGÁN, G. (1940): Állattartás a Szernye-mocsár környéki falvakban I. ÚT. EA. 1857 sz. 1-54 old.
- TAKÁCS, L. (1966): Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon. *Néprajzi Értesítő* 48, 167–196. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/NeprajziErtesito_1966/?pg=166&layout=s
- TAKÁCS, L. (1973): A Kis-Balaton és környéke. In: KANYAR J. (ed.), *Somogyi Almanach* 27-29. Kaposvár.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMM_SomAlm_027-29/?query=harmatk%C3%A1sa&pg=135&pg=135&layout=s

- TAKÁCS, L. (1981): Csille szavunk eredetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 83, 145–150.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/NyelvtudomanyiKozlemenyek_083/?pg=144&layout=s
- TAKÁCS, P. (1987): Adalékok a Szabolcs megyei parasztok úrbérrendezéskori földműveléséhez. Agrártörténeti Szemle 29(3-4), 328–361.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/AGRARTORTSZLE_29/?pg=357&layout=s
- TAKÁTS, GY. (1986): Somogyi pásztorvilág. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
- TÁLASI, I. (1936): A Kiskunság népi állattartása. Budapest. p. 271.
- TRENKÓ, GY. (1909): A Bodrogek vízrajzához. Földrajzi közlemények I., Budapest.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FoldrajziKozlemenyek_1909/
- UJHÁZY, N., BIRÓ M. (2013): A vizes élőhelyek változásai Szabadszállás határában. Tájökológiai Lapok 11(2): 291–310.
http://www.tajokologiaiilapok.szie.hu/pdf/201302/11_Ujhazy.pdf
- VAJKAI, A. (1959): Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, Akadémiai Kiadó. p 398.
- VARGA, D. (1994): Kies Kiskunság, szeretett Szentmiklós. Lyukasóra könyvek. Magyar Írókamara, Budapest.
- VASVÁRI, M. (1935-38): A bakcsó és üstökös gém táplálkozási oekológiája. Aquila 42-45, 590. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Aquila_1935-1938/?pg=603&layout=s&query=sert%C3%A9s

**A Hortobágyi
Természetvédelmi Kutatótábor
45 éve**

Kisújszállás
2019

Kiadó: Alföldkutatásért Alapítvány

Szerkesztette:
Tóth Albert és Tóth Csaba

Szakmai lektorok:
Deák Balázs
Dani János
Novák Tibor József
Valkó Orsolya

Idegennyelvi lektor:
McIntosh Richard William

Technikai szerkesztő:
Borsi Tibor

Borítóterv, tipográfia: Szabó Éva

AGRÁRMINISZTERIUM

A kötet megjelenését támogatták:
Agrárminisztérium Környezettechnológiai és Kármentesítési Főosztálya
(KTKF/15/1/2018. ügyiratszámú támogatói okirat)

Egykori táborozók

ISBN 978-615-81317-0-4

Készítette a kistűszállási Kis-Új-Lap Kft. 2019-ben.
Felelős vezető: Farkas Zsolt
5310 Kistűszállás, Munkácsy u. 8. sz. Tel.: 06-20-4586-999